24 Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції ІА НАНУ у м. Києві в 2000 р. на вул. Паторжинського, 14. – Науковий архів ІА НАНУ. – С. 18-34, 52.

25 Голубев С.Т. Историко-топографмческие изыскания и заметки о древнем Киеве. II. О древней Воздвиженской церкви в Киеве // Труды Киевской духовной академии. – К., 1904. – Кн. XII. – С. 10; Сборник материалов для исторической топографии древнего Киева. – К., 1874. – Ч. 3. – С. 106.

26 Петров Н. И. Указ. соч. – С. 149.

27 Оглоблин Н.Н. Из бумаг К.А. Лохвицкого // Киевская старина. – К., 1898. – № 7. – С. 244. – Сноска 3.

28 Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І., Гончар В.Н., Сиром'ятников О.К. Вказ. праця. – С. 30.

Олег Мальченко

ТАТАРСЬКІ ЗАМКИ НА ДНІПРІ НАПРИКІНЦІ XV – ПОЧАТКУ XVI ст.

Миролюбна політика хана Хаджі Гірея (1428/1430–1466рр.) по відношенню до Польського королівства і Великого князівства Литовського, гарантувала Кримському ханству безпеку його кордонів з боку цих могутніх північних сусідів. Московська сила відділялася великими степовими просторами і не викликала особливої загрози. Тому потреби у побудові укріплень на дніпровському кордоні у середині XVI ст. не існувало[1].

З переходом Кримського ханства у залежність від Османської імперії в 1478 р. майже все південне Кримське узбережжя, принаймні, його головні міста, були підпорядко-

вані турецьким владам, а новий енергійний хан Менглі Гірей звернув свою увагу на забезпечення і впорядкування своїх північних степових кордонів. В одному з турецьких історичних рукописів так і вказувалось, що, бажаючи встановити безпеку для своїх підданих, Менглі Гірей побудував в Орському проході укріплення Ферахкерман, а на берегах Дніпра – Джанкерман, Каракерман і Девлеткерман[2].

З того історичного моменту розпочалася трьохсотрічна безперервна будівельна акція, зі своїми злетами і падіннями, успіхами і поразками, метою якої було утримання устя та нижньої течії Дніпра під татарським та турецьким контролем. Засновником її був хан Менглі Гірей – особа значна для свого часу, з якою рахувались як у Стамбулі, так і в сусідніх державах, що, відмежовані степами, віялом розташувались навколо Кримського півострова.

Володар кримського татарського народу, Менглі Гірей, не тільки успішно водив багатотисячну орду в походи на північних сусідів, але й намагався втілити стратегічний план захисту своєї країни, одним з елементів якого було будівництво укріплених поселень на кордонах. Північним географічним рубежем, що відділяв степи Кримського ханства від степів Великого князівства Литовського, була ріка Дніпро з кількома зручними переправами[3]. На цей природний рубіж і були звернені погляди татарського володаря.

Базою для розгортання будівельної акції на Дніпрі, очевидно, служили вже усталені оборонні пункти цього регіону. Частіше за інші у документальних джерелах зустрічається Ферахкермен. Він же – замок Ор, розташований на вузькому кримському перешийку. Це було популярне і здавна встановлене місце для останнього перегрупування татарських загонів перед походами на материк, тут віддавалися останні розпорядження вождів та проводились воєнні наради. А отже, хоч які-небудь укріплення цей прикордонний пункт повинен був мати. Силами Менглі Гірея замок був значно зміцнений і набув вигляду більш сучасного сторожового прикордонного укріплення. За свідченням дослі-

дника кримської старовини Кондаракі, фортифікації Ферахкермена будувались декілька років італійськими архітекторами, силами п'яти тисяч робітників. Саме ж будівництво вимагало багато коштів та зусиль, оскільки поблизу не існувало каменоломень[4].

Ферахкермен мав бути проміжним пунктом на шляху між Кримом та майбутніми дніпровськими замками. І у наступні століття часто траплялося так, що від непорушності Перекопських мурів безпосередньо залежала доля укріплених поселень на Дніпрі, котрі завжди могли розраховувати на вчасну допомогу.

Дніпровські замки Менглі Гірей проєктував не на порожньому місці. Наприклад, один з перших татарських замків на Дніпрі – Тягиню, планувалося звести на місці колишнього генуезького укріплення-факторії, занепалого після вигнання італійців з берегів Чорного моря[5].

Звістка про перенесення будівельної акції на Дніпро зразу ж викликала міжнародну напругу і конфлікт, котрий розпочався переговорами про правомірність існування татарських укріплень в цьому регіоні, а продовжився прямим воєнним зіткненням.

На розгортання великого будівництва у Кримського хана вільних коштів не малось, тому взимку 1492 р. за підтримкою своїх планів він відправився у багату Кафу, де був доброзичливо прийнятий турецькими урядовцями. Місто кредитувало Менглі Гірея на шість місяців сумою у 33 тисячі алтинів[6]. Розрахуватись з боргами за будівництво замку ханові було не під силу, тому в червні 1492 р. через московського посла Івана Лобана Менглі Гірей передав листа своєму союзнику, Великому Московському князю Івану Васильовичу. У посланні пояснюються причини побудови замку, вказується на фінансові труднощі і звучить прохання до московського «брата» виплатити кафинським міщанам кредитні борги[7].

Менглі Гірей настільки захопився побудовою замку на Дніпрі, що виказував надію вже восени «**съ женами своими, со всѣми улусы выкочевавъ**», зазимувати в новому місті.

Наскільки серйозно хан займався побудовою прикордонного замку, видно з того, що був відкладений похід на українські землі і тим не дотримане союзницьке зобов'язання перед Москвою.

Московський князь був дуже незадоволений тією обставиною і негативно віднісся до ідеї фортифікацій на татарських кордонах, незважаючи на всі запевнення Менглі Гірея про обопільну користь від цього підприємства. Виплачувати ханські борги князь не збирався і про своє невдоволення негайно повідомив через посла Зоболоцького: «**А что городъ дѣлаешъ на Днѣпрѣ, и намъ сказывали, что тотъ городъ далече отъ Литовскіе земли, близко деи устья Днѣпрьского; а ты бы нынѣ однолично то дѣло поотставилъ, а самъ бы еси на конь всѣлъ и ратью пошолъ на Литовскую землю**»[8]. Московський князь намагався нагадати хану про союзницькі зобов'язання, але безрезультатно: Менглі Гірей залишився на Дніпрі, а похід того року так і не відбувся.

Менглі Гірей одночасово витримував політичний тиск і з іншого боку – з північної Вільни. Замок будувався на правому березі Дніпра, формально – на землі Великого князівства Литовського, що, зрозуміло, викликало занепокоєння литовської влади. Новий Великий князь Литовський Олександр (1492–1501 рр.) 27 липня 1492 р. надіслав до кримського хана посольство із звісткою про смерть батька і з побажаннями продовження мирного сусідства. Останній сюжет в листі присвячений будівництву замка: «**...ино и самъ того посмотри, гораздо ль то чинишъ, мимо присяги и записа отца твоего и своеи? Для того напоминаемъ тебе, абы еси вспомянулъ присѣги и листы отца своего, которыми жъ ся записалъ твердо на вѣки къ великому княжьству Литовскому, а и ты многокротъ черезъ послы свои отца нашого напоминалъ, ажъ бы тобѣ тотъ городъ Тягинь оправилъ и далъ съ своихъ рукъ; и отецъ нашъ его милость того тобѣ не отмовлялъ, а часомъ подобнымъ хотѣлъ тобѣ тотъ городъ дати съ своихъ рукъ. Про то и нынѣ напоминаемъ тебе, абы еси тому городу далъ впокой, бо то есть наша отчина; коли будешъ съ нами жити въ братствѣ и въ при-**

язни, и втвєрѣдишься намъ правдꙋ свою дати: ино мы тобѣ не отмовляємъ, часомъ подобнымъ, тотъ городъ оправити и дати съ своихъ рꙋкъ»[9].

У цьому досить довгому дипломатичному пасажі проглядається певна ретроспектива умов володіння городищем, котре називалося Тягинею і знаходилось на острові біля правого берега Дніпра. Батько Менглі Гірея – Хаджі Гірей, був у дружніх відносинах з королем Казиміром IV Ягеллончиком (1447–1492 рр.), і тому не претендував на прикордонні степові землі над Дніпром. Менглі Гірей, очевидно, на початку свого правління дотримуючись союзницької традиції взаємовідносин між державами, просив короля укріпити Тягинське городище і передати йому у володіння з метою протистояння Московській державі і захисту Криму. Доволі апатичне і пасивне відношення Казиміра IV Ягеллончика до української та кримської політики лишило без відповіді прохання південного сусіда. Роки спливали і Менглі Гірей, не бажаючи чекати «подобного часу», обіцяного Великими князями Литовськими, уклав союз з московським князем і залучив у сферу інтересів Кримського ханства Тягинське городище, не зважаючи на його формальну належність до Великого князівства Литовського.

Ні умовляння, ні серйозність тону послів Великого князя Литовського Олександра не вплинули на бажання Менглі Гірея закінчити будівництво. Занепокоєний литовський правитель писав у вересні 1492 р. польському королю Яну Ольбрахту (1492–1501 рр.) про функціонування нового замку як опорного пункту для походів татарської орди: «**тыми разы дошли до насъ слꙋхи таковые, ижъ царь Перекопскій Мендли-Кгирей вытягнꙋлъ съ Перекопа со всими моцами своими, а тягнетъ до того замкꙋ своєго, который того лѣта минꙋлого оправилъ на сей сторонѣ Днѣпра с помочью царя Тꙋрецкого, именємъ Тягинь...**»[10]

У цьому листі зустрічається цікавий і дуже важливий аспект справи фортифікаційного будівництва у нижній течії Дніпра – «**помоч царя Тꙋрецкого**». Підтримка і патронаж османського уряду відчувалися протягом усієї історії існу-

вання татарських замків на Дніпрі: від політичних демаршів до прямого відправлення яничарських гарнізонів у замки. Ми вже згадували про фінансування турецькою стороною усіх робіт під час будівництва Тягинського замку. І якщо для будівництва Ферахкерману були надані італійські спеціалісти – кращі на той час воєнні архітектори Європи, то можна припустити, що вони ж брали участь і у зведенні дніпровських замків[11].

Крім того, Менглі Гірей відправив до султана Мехмеда II Завойовника листа з проханням надіслати йому на допомогу певну кількість османського війська та гармат. Як свідчать турецькі документальні джерела, з таким же проханням до султана звертався і хан Хаджи Гірей, котрому у допомозі було відмовлено. Це означає, що Менглі Гірей війська і гармати, очевидно для нових замків, все ж таки отримав[12].

Отже, нагадування князем Олександром королю Яну Ольбрахту про дійсного замовника і кредитора ханських укріплень на Дніпрі мало ще раз застерегти від загрози турецької експансії на північ, одним з кроків якої ті укріплення були. На кінець XV ст. дійсно припадає розвиток османської ідеї захоплення Києва, що підтверджується кількома різнорідними документальними свідоцтвами. Саме на зламі XV–XVI ст. з'явилася стратегічна карта течії Дніпра, складена турецьким провідником-розвідником, морейцем Іліясом[13] і талановито розшифрована польським сходознавцем Абрахамовичем[14].

Автор карти пропонує «роздвинути» (розсунути) дніпровські пороги і тим відкрити турецькому флоту шлях для атаки на Київ. Як поставились паші до нечуваного плану грека-провідника, нам, на жаль, невідомо. Але з того факту, що в архіві Порти знайшлася його карта, можливо припустити, що на той момент вона здавалася османським сановникам цікавою і вартою збереження. Це, у свою чергу, свідчить, що на засіданні дивана великого візира розглядався план атаки османського військового флоту, чи, навіть, сухопутних армій Порти і Кримського ханства на Київ. Побудову замків

на Дніпрі можна, у такому разі, розглядати як створення опорної бази для великого майбутнього походу на північ.

На підтвердження даної гіпотези свідчить і донесення польського посла Каспора (1500 р.) про те, що в Орді і в Кафі поширюються чутки про намір турецького султана захопити Київ. У тій же реляції посол згадує і про намір Великого князя Московського направити кримського хана на захоплення Києва, щоб столичне українське місто дісталось Москві. Усі витрати і платню за цей похід князь брав на себе[15]. Стає зрозумілим, чому московський князь так нервувався з приводу будівництва татарських замків на Дніпрі у той час, коли хан повинен був готуватися до походу на Україну. Але, як відомо, стратегічні плани і московського князя, і турецького султана залишились тільки планами.

Тим часом Менглі Гірей до жовтня 1492 р. «**городу и сдѣлалъ да и людей въ томъ городѣ посадилъ...**». Навіть не зважаючи на такий факт, Великий князь Литовський Олександр намагався мирним шляхом вирішити прикордонне непорозуміння. Татарському хану було запропоновано вивести гарнізон, передати замок Тягиню литовській адміністрації, в обмін на відшкодування всіх коштів, витрачених під час будівництва: «въ колко будетъ тебh тотъ городъ убытковъ сталъ»[16].

Звичайно, хан на князівську пропозицію не погодився і намагався якнайскоріше довершити будівництво, не припиняючи нагадувати московському князю про необхідність внести кошти в рахунок боргу кафинським міщанам. Незгода між правителями стала приводом для збройного вирішення спірного прикордонного питання. Наприкінці 1492 чи в 1493 р. збройний загін з прикордонних українських замків під керівництвом черкаського та канівського старости князя Богдана Глинського, дістався човнами нижнього Дніпра, знищив тільки збудований «город» Менглі Гірея. Московські посли повідомляли, що литовці «**наряжоной на Нѣпрѣ городъ взяли...а что было въ городѣ, то все взяли**»[17]. Похід був організований, звичайно, за наказом і за фінансової підтримки Великого князя Литовського[18].

Менглі Гірей з прикрістю повідомляв московському князеві про зруйнування Тягинського замку, не забуваючи вказати на доречність покриття його боргу саме зараз. Енергійний хан був сповнений рішучості не відступати від своїх стратегічних планів колонізації степів Північного Причорномор'я і укріплення кордонів ханства, тому вирішив відразу ж відбудовувати замок на Дніпрі. Вигідність цієї акції Менглі Гірей намагався довести своєму союзнику у грамоті московському князю, навіть застосовуючи легкий шантаж: «**Да єще на Нѣпрѣ того города не нарядимъ, сей Литовской землѣ недружбу крѣпко нельзя довести. Такъ вѣдай, какъ тотъ нашъ городъ на Нѣпрѣ доспѣти, его помощникъ будетъ, братъ мой; ты вѣдаешь нашего да и твоего брата моего дѣла здѣлати; только того городка на Нѣпрѣ не здѣлаемъ**»[19].

Необхідно згадати, що в історіографії питання будівництва Менглі Гіреєм замку на Дніпрі існують також інші припущення, щодо назви і місця розташування укріплень. Недостатньо обгрунтованою здається гіпотеза російського історика В.Д.Смірнова, котрий, дискутуючи з дослідником Ф.Бруном, визначає зведений замок як Очаків. На підтвердження відомий історик Кримського ханства наводить згадки про Очаків у володінні Менглі Гірея, але датовані 1498–1500 рр.[20], у той час як усе дипломатичне листування стосовно замку Тягині на Дніпрі датоване лише 1492–1493 рр. Останнім з комплексу листів є згадане нами послання Менглі Гірея московському князю із звісткою про знищення замку і наміром його відновити.

У наступні роки згадок про існування Тягині не зустрічаємо, але досить активно у різноманітних документах фігурує Очаків. Такий факт дає змогу зробити припущення, що Менглі Гірей все ж залишив ідею відбудови Тягині і звернув свій погляд на більш стратегічно важливе прикордонне місто. Звичайно, це абсолютно не може означати, що кримський хан не займався посиленням оборони Очакова поряд із побудовою Тягині. Але в другій половині 1490-х рр. Очаків остаточно визначається як місто у володінні Менглі Гірея. У

серпні 1498 р. московський посол князь Семен Ромодановський повинен був вимагати від київського намісника супроводження «до Менгли-Гиреева городка до Ачякова, что на устъ Днѣпра». Князь Кубенський у посольській промові (квітень 1500 р.) до кримського хана називає Очаків «твой городок». Там же знаходимо такий вислів: «А въ новомъ городкѣ въ Очаковѣ емлютъ новую тамгу, напередъ того тутъ тамга не бывала»[21].

Отже, наприкінці XV ст. Очаків – «новий городок». Таке визначення могло стосуватися лише поновлених Менглі Гіреєм укріплень поселення, оскільки саме місто існувало й раніше і, можливо, не підлягало безпосередній владі кримських правителів, але вже потерпало від козацьких нападів. В 1490 р. «черкасцы киевские» здійснили похід на Очаків і захопили полонених[22]. Очевидно, саме реконструкції очаківських фортифікацій присвячене гнівне попередження Великого князя Литовського Олександра до Менглі Гірея у 1496 р. Князь ставить у вину кримському хану, що той розпочав будувати «город» на землі Литовського князівства без дозволу і вимагає припинити будівництво[23]. Датування листа свідчить, що роботи велися у 1495 р.[24].

Завдяки зображенню на згадуваній вище карті морейця Іліяса, ми можемо описати очаківські укріплення на ранній стадії їхнього існування. Звертає увагу острівне положення фортеці, очевидно створене за допомогою штучного рова[25]. Фортифікації складалися не менше як з двох башт та кількох півбашт, розташованих по периметру муру. Північна башта мала функцію брами та охороняла єдиний до фортеці в'їзд з мостом. За межами фортечних мурів на північному заході зображена мечеть з мінаретом[26].

Навряд чи існувала чітка дата переходу Очакова у володіння Кримського ханства. Процес був поступовий і незворотній, зумовлений, навіть, географічним положенням міста. Наприкінці XV ст. сфера реального впливу Польського королівства і Великого князівства Литовського, в тому числі і воєнного, відсунулася далеко на північ у середнє Подніпров'я, поступаючись могутній хвилі османської експансії.

Північний берег Чорного моря залишився без будь-якого контролю. Хану Менглі Гірею залишалося лише взяти обов'язок контролю на себе. З того часу Очаків на три століття залишався містом у вирі Великого Степового кордону. Під владою турецької адміністрації, з турецьким гарнізоном, але із строкатим населенням, своїми торговельними традиціями, неписаними законами взаємовідносин з північними сусідами, своєю мораллю і своїми інтересами.

Литовські правителі вважали землю, на якій стояв Очаків, традиційно своєю з часів завоювань князя Вітовта. Великі князі Литовські Олександр і Сигізмунд I висували претензії щодо незаконності татарського володіння правим берегом Дніпра, вимагали знищення Очакова, але ніколи не робили цього в ультимативній формі, оскільки не мали у своєму розпорядженні дієвих важелів для впливу на степові позиції Кримського ханства, підтримуваного Османською імперією. Навіть у доповідній записці королю про кордони з Волощиною і Кримським ханством 1540 р. вказувалось, що Очаків стоїть на землі Великого князівства Литовського, «**а у Тавания перевозы были вашей милости господарскіе на-полы съ Перекопскимъ царемъ**»[27]. Це зауваження, можливо, пояснює обіцянку Великого князя Литовського Олександра передати Тягиню у володіння Менглі Гірею, а саме – віддати йому свою частину прав на перевіз[28].

Дискусії про землю, на якій знаходився Очаків, не знаходили міждержавного документального завершення і укріплене місто залишалося за татарами, котрі з першої половини XVI ст. почали називатися очаківськими. Такій відокремленості сприяла і колонізаційна політика Менглі Гірея, одним з етапів якої було переселення непокірних і «непостійних» кочових татар в глибинні регіони Криму, а місцевих жителів – в район Очакова, створюючи у такий спосіб підконтрольну буферну територію на північних степових кордонах ханства. Очаків повинен був відігравати роль міцного опорного пункту на Дніпрі.

Занепокоєний активною політикою Менглі Гірея, волоський воєвода Богдан V писав до короля Сигізмунда I (1506–

1548 pp.) у вересні 1510 р.: «Tatare Nakay prychodiat teper zo wsimi czeladmi i sklaniautsia y poddawaiutsia Menhliheyreychanu, a Menhlihereychan choczet ich postawiti w Perekopu swoiu zemlu, a swoi Tatare kotoryi byli w Perekopłe, on choczet ich wyniaty y postawity ich po sey storonie Dnepra na zemli Waszoie Milosti, protiw zemli Waszoie Milosti y protiw naszoie zemli»[29].

Акт переселення татар на Дніпро у 1510 р., очевидно, спричинений наданням Менглі Гіреєм Очакова в уділ своєму синові Мехмед Гірею, котрий перший отримав офіційний титул калги[30]. Надалі замок перебував у намісництві калги, але був також досить частою розмінною картою у внутрішній політиці Гіреїв і віддавався іноді як відкуп сильним та небезпечним претендентам на кримську владу, котрі переселялися під Очаків зі своїми людьми («ордами»). До заволодінням фортецею османами вона була резиденцією різних султанів[31]. Так, в листі султана Хіммет Гірея Великому князю Московському Василю, написаному в 1516 р., читаємо: «...а ныне сам во Ян-Кермене живем...»[32]. Але, незалежно від причини переселення, вони відігравали, прямо чи опосередковано, роль прикордонного степового заслону для Кримського ханства.

Розселення на північних кордонах ханства татарських орд повинно було підтримуватись побудовою укріплених пунктів (замків) чи навіть цілих поселень на Дніпрі, що становив собою природний кордон з Великим князівством Литовським. Поновивши оборонні споруди Очакова, Менглі Гірей продовжував розгортати фортифікаційні плани і на початку XVI ст. висловив свої наміри московському князю Івану Васильовичу. В 1504 р. він писав: «**Да єщє самъ на Днѣпрѣ на Таванѣ хочю доспѣти одинъ городъ великъ, а городище єсть, и язъ то хочю городъ доспѣти**»[33].

Отже, завзятість хана сягнула давньої дніпровської переправи Тавані, котру він вирішив узяти під свій контроль[34]. На Таванському перевозі, де в XV–XVI ст. сходилися шляхи з Криму, Азака (Азова), Москви, Молдавії, України, збиралися купці та гуртувалися в каравани. У часи, коли Вели-

ке князівство Литовське втратило контроль над цим місцем жвавої транзитної торгівлі, а Кримське ханство було неспроможне заволодіти ним остаточно, купецькі каравани активно грабувалися прикордонними українськими і татарськими жителями. Наприклад, в Посольській книзі 1489 р. є запис про те, що на Таванському перевозі погромили караван «паны Юрьевы люди Пацевича, въ головах Богданъ, да Голубецъ, да Васко Жила со многими людми»[35]. Тому побудову замків Менглі Гіреєм можна розцінювати не лише як висунення форпостів до південного українського кордону, але і як спробу впорядкувати і забезпечити важливий для Кримського ханства транзитний пункт міжнародної торгівлі.

Що до назви перевозу. Турецький мандрівник-воїн Евлія Челебі пояснював у своїх мемуарах, що татари називали Тавань (Togan), пов'язуючи цю назву з ім'ям Togana («Сокола»), сина хана Тохтамиша, будівничого To'gan Kal'esi (замку Тогана) на правому березі Дніпра[36]. Український сходознавець Я.Дашкевич виводить назву від турецького і кримсько-татарського Taban ~ Tavan – «Підошва», «Плоске місце». Турецька назва переправи Діван-Гечіт (тур. Divan Gecit – «Судова переправа»)[37].

Будівництво планувалося розпочати навесні 1504 р. із зведення «перекопу» біля перевозу. Це початкове укріплення повинно було як контролювати перевіз, так і забезпечувати більш грандіозну будівельну акцію хана – заснування укріпленого міста «Инкерменъ». Для потреб охорони султан Баязид II (21.V.1481 – 25.IV.1512 р.) спеціально відправив тисячу чоловік війська, котрі також працювали і на будівництві[38]. Можливо те будівництво, як і вся прикордонна фортифікаційна політика хана Менглі Гірея, було інспіроване турецькими владами, оскільки активно підтримувалося і у фінансовому, і у воєнному аспектах Стамбулом.

У часи правління султана Баязида II вже відбулася спроба побудови замку на старому правобережному городищі біля Таванського перевозу. За свідченням мандрівника та історика Евлії Челебі, він в 1640-х рр. на власні очі бачив серед

руїн давніх укріплень Догана мармурову плиту з написом про заснування цього замку в 1484 р., зроблену відомим каліграфом султана Баязида II[39]. Будівництво замку повинно було зарадити козацьким походам проти Аккермана і Кілії. Але у наступні роки султанська увага була звернута на війну в Анатолії проти свого брата Коркуда і укріплення були знищені українськими ватагами з прикордонних міст, очевидно, вже близько 1490-х рр.

Що до міста «Инкерменъ», котре було, очевидно, зведене татарсько-турецькими зусиллями на Таванському перевозі, то під такою назвою треба розуміти перекручене і скорочене Ісламкермен. Саме з того часу у різноманітних документах починає фігурувати замок Ісламкермен (Аслан-городок, Арслан, Іслам-город, Ослам-городок), котрий створив основу системи татарсько-турецьких замків на Тавані. Власне, в 1506 р. замок вперше згадується під своєю назвою[40]. Про стратегічну важливість замку говорить, наприклад, те, що він відмічався польськими картографами (Іслам-городок позначений уперше на польській карті Бернарда Ваповського (1526 р.)[41].

Такий варіант розгортання фортифікаційного будівництва на дніпровській переправі пояснює, чому на карті провідника Іліяса, верхнім кордоном датування якої є 1504 р., позначена Тавань («Доган») на правому березі Дніпра, але відсутній лівобережний Ісламкермен, котрий з'явився лише після 1506 р.

З побудовою Ісламкермена встановився татарський контроль над Таванською переправою. В 1510 р. почався наступний етап зведення фортифікацій Менглі Гіреєм. Звернемось до реляції королю Сигізмунду I перекладача Макарця, котрий багато років їздив з посольствами до Кримського ханства. У своїй секретній записці перекладач, що збирав свідоцтва «за своєю ініціативою», пише про побудову ще одного «города» напроти «нового города» на Дніпрі, але не згадує назв[42]. Очевидно, «новий город» – це замок Ісламкермен. Напроти нього на правому березі Дніпра в 1510 р. був зведений замок Кизикермен, чи може

простіші укріплення, що створили основу для розбудови великого замку у майбутньому.

Таку інформацію підтверджували і розвідники волоського воєводи Богдана V, котрий у листі сповіщав Сигізмунда I: «I pak nidawno on (Менглі Гірей – М.О.) wczynil odyn horod na imia Duan po toy storone Dnepra, a teper pak czynit druhyi horod na protiw Duana po sey storone Dnepra na Waszoie Milosti zemli, y iak sia twerdyt tak sia twerdyt, wse na zlo Waszoie Milosti zemlam, na zlo y naszoie zemli, y na zlo wseho chrestiianstwa»[43].

«Duan» – досить дивна за звучанням назва, яка не зустрічається надалі у документах. Можливо тут криється помилка копіїстів чи видавців цього листа, але, безсумнівно, йдеться саме про замок Кизикермен. Можливо «Duan» – змінена давня татарська назва замку «Доган», про який говорилося вище. Він будувався літом-восени 1510 р., оскільки лист воєводи датований 6 вересня. Навряд чи Менглі Гірей диспонував достатніми людськими та фінансовими ресурсами для одночасової побудови двох замків.

Новий же фортифікаційний об'єкт, за повідомленням сумлінного шпигуна Макарця, мав з'явитися наступного року. Хан планував на острові Тавані напроти Кизикермена збудувати башту і встановити на ній гармати. Від башти через Дніпро мали натягнути ланцюги (ідея, без сумніву, належала османським владам) і, таким чином, припинити безконтрольний прохід водою. Довкола острова протікав дніпровський рукав, який перекладач називає «ріка Яримова» і яким українські козаки прокрадалися на човнах повз татарські укріплення. Навесні 1511 р. планувалося перегородити ту протоку плетеним з дерева подвійним парканом і засипати камінням[44].

Але будівництвом загороджувальної лінії замків на Таванському перевозі фортифікаційні плани Менглі Гірея не завершувалися. До їхнього здійснення був залучений син – Мехмед Гірей, котрий на той час отримав у володіння Очаків. У доповідній записці Макарця вказується, що «старий Очаків» розвалений і Мехмед Гірей повинен мурувати «новий Оча-

ків» в усті Бугу на цій стороні Дніпра, на стрілиці, де Буг вливається у Дніпро[45].

Згадка про «старий Очаків», очевидно, не має відношення до тогочасного Очакова, котрий не був розвалений, а навпаки, нещодавно відновився, мав митницю, чисельне населення та вів торгівлю. Отже, йдеться про інший «старий Очаків», що існував до відбудованого Менглі Гіреєм у 1496–1497 рр.[46] Оскільки вказуються точні географічні орієнтири майбутнього «нового Очакова» (мис, на якому тепер знаходиться м.Станіслав Херсонської області), то чи не можливо припустити, що він повинен був зводитись на місці розваленого «старого»?! І чи ця «стрілиця» не є тим самим мисом, на якому у XV ст. існував загадковий замок Дашів?[47].

Залишається невідомим, чи була збудована саме того часу артилерійська башта на Тавані, та чи розпочиналися роботи над фортифікаціями «нового Очакова», але розмах будівельної акції Менглі Гірея на дніпровському кордоні у 1510–1511 рр. вражає. Очевидно, що вона стала можливою лише завдяки фінансовій та військовій підтримці Османської імперії, зацікавленої в надійному контролі над устям Дніпра.

У загарбницьких планах османів щодо панування над Східною Європою після падіння Кафи і підкорення Кримського ханства, центральне місце відводилося заволодінню важливими у стратегічному та торговельно-економічному значенні містами-фортецями Кілією та Білгородом, які належали Молдавському князівству. Захоплення цих фортець повинно було сприяти перетворенню Чорного моря у замкнене «турецьке озеро», а встановлення контролю над торгівлею, що здійснювалась Дунаєм та чорноморським узбережжям, збагатило б султанську скарбницю. Але головне, володіння молдавськими фортецями робило для Порти досить легким приступ до країн Східної Європи. Турецький султан Баєзид II, підкреслюючи стратегічне значення фортець у цілому, називав Кілію ключем від Молдавії, а Білгород – запорукою перемог над поляками, чехами, московитами, угорцями, а також центром торгівлі з сусідніми країнами[48].

Після невдалих молдавських походів свого батька Мехмеда II у 1475–1476 рр., султан Баязид II знову намагався захопити фортеці. Влітку 1484 р. з флотом і значними сухопутними силами йому вдалося досягнути поставленої мети. Закріпившись на Дністрі, султан вимагав від кримського хана боронити Кілію та Білгород, не допускати антиосманських виступів Молдавського князівства, а також перешкоджати грабіжницьким набігам козаків та шляхти прикордонних воєводств Польського королівства та Великого князівства Литовського[49].

Все ж, незважаючи на захоплення Білгороду та Кілії, у Північному Причорномор'ї залишалася частина узбережжя, без контролю над яким Чорне море не можна було остаточно вважати за «mare internum». Такою прикрою «проріхою» була мало заселена територія між Кримом та Білгородом, з узбережжям більш як три сотні кілометрів довжиною і двома великими транспортними артеріями – Бугом та Дніпром. На увесь цей чималий регіон існував лише один значний ханський замок Очаків, потенціалу якого було недостатньо для реального контролю над узбережжям. А отже, коло не було замкнуте.

Від Очакова до Перекопа відстань була не набагато меншою, ніж до найбільш південних прикордонних українських поселень, в котрих зріло і зростало козацьке населення, а тому замок постійно знаходився під загрозою нападу. Очаків не мав перспективи розвитку та зміцнення без мережі менших прикордонних замків у басейнах Дніпра та Бугу і опорних пунктів на самому узбережжі. У Стамбулі це добре розуміли, а тому заохочували Менглі Гірея до побудови фортифікацій, надаючи ханові усебічну підтримку[50].

Після смерті Менглі Гірея ханський престол зайняв Мехмед Гірей I Великий (січень 1515 – осінь 1523 р.), котрий, як калга, до 1515 р. мав резиденцію в Очакові і контролював причорноморські степи з розселеними там ногайцями та прикордонними козаками, що складали частину його війська. Роком раніше черкаський староста Остафій Дашкевич переписувався з Мехмед Гіреєм з приводу спільного походу

на Москву. З Дашкевичем тоді відправилось небагато татарів «z kozakami dobryckimi (добрудзькими – М.О.) і oczakowskimi»[51]. У той же час двохтисячний загін з Очакова калги Ахмед-султана вдарив на Теребовлю. Ахмед-султан володів Очаковим до 1523 р.

Майже сорокарічне правління Менглі Гірея змінилося часом суперництва і нестабільності на Кримському престолі. Очаків іноді відігравав роль не просто резиденції калги, а також головної військової бази претендента на ханство. Ним володів, наприклад Іслам Гірей, суперник ханів Саадат Гірея та Сахіб Гірея, хоча нестабільне положення у самому Криму не могло не відобразитись і на оборонному потенціалі дніпровського замку. В 1523 році його укріплення були частково знищені загоном Остафія Дашкевича, котрий побував також під Перекопом. На думку польського вченого Колянковського, у цьому поході був зруйнований також Ісламкермен[52].

У ті роки не становило великої праці навіть для малочисельного загону захопити Очаків та Ісламкермен, укріплення яких не ремонтувались майже два десятки років. В період правління Мехмед Гірея I не приділялося уваги замкам на Дніпрі та лимані, оскільки зовнішня політика цього хана була більше спрямована на протистояння Москві і встановлення свого протекторату в Астрахані. З наступних Гіреїв лише Сахіб Гірей (вересень 1532 – осінь 1551 р.) мав відношення до зведення фортифікацій: за його наказом розпочато копання Перекопського рову через увесь перешийок[53]. Та й почате було те будівництво, очевидно, лише тому, щоб оборонитись від володаря Очакова Іслам Гірея. З того часу ханство власне стало Кримським ханством. Усі території за Перекопом були щось на зразок «Кримського Запорожжя».

З боку Польського королівства та Великого князівства Литовського ханство не відчувало загрози. Північні сусіди, забувши свої амбіційні претензії кінця XV – початку XVI ст. були заворожені османською хвилею, що насувалася з півдня. Українське козацтво як самостійна прикордонна сила ще не сформувалося, а набіги шляхти були спорадичними і

частіше не досягали кордонів ханства та Очакова. Отже, замки на дніпровському кордоні на початку XVI ст. не могли ще відігравати ролі перепони для козацьких походів і служили скоріше базою для татарських військ та опорними пунктами на торговельних шляхах.

---

1 Podhorodecki L. Chanat Krymski i iego stosunki z Polska w XV–XVII w. –Warszawa,1987. – S.19-21.

2 Негри А. Извлечения из турецкой рукописи Общества, содержащей историю крымских ханов // Записки Одесского Общества Истории и Древностей (залі – ЗООИД). – Одесса,1844.– Т.1. – С.383.

3 У нижній течії Дніпра були найбільш відомі п'ять переправ: Кічкаська, Носаківська, Таванська, Бургунська та Очаківська, котрі широко зафіксовані в документальних, наративних та картографічних джерелах XVI–XVIII ст.

4 Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Отоманской порты до начала XVIII в. – СПб.,1887. – С.339.

5 Брун Ф. Судьбы местности, занимаемой Одессою // Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России Ф.Бруна. (1852–1877 г.). – Часть 1. – Одесса,1879. – С.179.

6 Алтин (алтун) – золота турецька монета. Вперше почала карбуватися за султана Мехмеда II Фатіха у Стамбулі, після захоплення його османами в 1453 році. Вага алтина (біля 3,5 г) дорівнювала вазі європейських дукатів.

7 Смирнов В.Д. Указ. соч. – С.339.

8 Там само– С.340.

9 Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией.(далі – АЗР) – СПб.,1844.–Т.1. –С.119-120.

10 Там само.– Т.1. – С.122.

11 Иконников А.В. Тысяча лет русской архитектуры. – М.,1990. – С.113.

12 Негри А. Указ. соч.– С.383.

13 Мореєць – грек, житель Морей, географічної області в Пелопонесі.

14 Абрагамович З. Старая турецкая карта Украины с планом взрыва Днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев // Восточные источники по истории народов Юго-восточной и Центральной Европы.–М.,1969.– Т.2. – С.94.

15 Акты из Метрики Литовской. 1374–1529.– СПб.,1895.–Т.1.– №203.–С.581.

16 Смирнов В.Д. Указ. соч. – С.340.

17 Там само – С.340.

18 Польський історик К.Пуласький вважав, що загін Глинського захопив і зруйнував Очаків, а не якесь інше укріплене поселення. Stosunki z Mendli-Girejem, chanem tatarow perekopskich (1469–1515). Akta i listy //Wydal i szkicem historycznym poprzedzil K.Pulaski.– Krakow,Warszawa,1881.– S.37-38.

19 Брун Ф. Судьба местности....–Т.1. – С.180.

20 Смирнов В.Д. Указ. соч. – С.341.

21 Там само – С.341. Тамга (тамагават, мн.) – один з видів базарного мита.

22 Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. –К.,1994– С.65.

23 Stosunki z Mendli-Girejem...– S.233.

24 Сыроечковский В.Е. Пути и условия сношений Москвы с Крымом на рубеже XVI века // Известия АН СССР. – Серия VII. – Отделение общественных наук. – Вып.3.–1932.– С.221.

25 Брун Ф. Берег Черного моря между Днепром и Днестром по морским картам XIV–XV столетий //Черноморье... – Ч.1.– С.88.

26 Абрагамович З. Указ. соч.– С.95.

27 АЗР – Т. 2 – С.362.

28 Тягинська переправа розташовувалася поблизу устя р.Тягинки і с.Тягинки Бериславського р-ну Херсонської обл.

29 Zrodla dziejowe /Wyd. A.Jablonowski.– Warszawa,1882.– T.10.– S.88.

30 Калга, чи калга-султан – перший спадкоємець у Кримському ханстві, друга після хана особа в державі. (Stosunki z Mendli-Girejem...– S.379).

31 Султан (з араб. sultan – «влада», «могутність») – 1. Падішах Османської імперії 2. Принц крові у деяких тюркських народів. 3.

Почесний титул під час звертання до високопоставлених особ. З X ст. у всьому мусульманському світі правителів починають метафорично іменувати у третій особі «султан», у сенсі «його величність». (The New Encyclopaedia Britanica in 30 volumes. Micropaedia – Vol. IX.– Chicago,London etc...,1977.–P.665).

32 Сборник императорского русского исторического общества.– СПб.,1895. – T.XCV. – С.309.

33 Смирнов В.Д. Указ. соч.– С.342

34 Городище Тавань (знаходилось за 40 км. від теперішнього Херсону на обох берегах Дніпра), на якому Менглі Гірей збирався побудувати «город», безумовно, треба віднести до археологічних реліктів функціонування давніх торгівельних шляхів. В історіографії існує думка, що поселення на лівому березі було засноване монголами для організації переправ через Дніпро (Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV , вв. – М.,1985.– С.85).

35 Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе.– К.,1907.– Ч.8,Т.5.– С.46.

36 Эвлия Челеби. Книга путешествий. (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века).– Вып.1. Земли Молдавии и Украины. – М.,1961.– С.204-206.

37 Боплан Г.Л. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн (Дод. до факс. руан. вид. 1660 р. книги Г.Л. де Боплана). – Київ-Кембрідж,1990. –256 с. Додатки–№158.

38 Смирнов В.Д. Указ. соч.–С.343.

39 Эвлия Челеби. Указ. соч. – С. 205.

40 Сыроечковский В.Е. Указ. соч. – С.222.

41 Див.: Buczek K. Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny.–Wroclaw, Warszawa, Krakow,1963.– tabl. VII (одинока будівля на лівому березі Дніпра біля Тавані з поясненням: «Oszlam»).

42 Stosunki z Mendli-Girejem...– S.379.

43 Zrodla dziejowe...– T.10.– S.88.

44 Stosunki z Mendli-Girejem...– S.379.

45 Там само.– S.379.

46 Можливо, його відбудова пов'язана з підготовкою волоського походу польського короля Яна Ольбрахта, котрий ставив на меті відібрати у османів захоплені ними в 1484 році чорноморські порти Кілію та Акерман і, таким чином, погрожував як Порті, так і Кримському ханству.

47 Молчановський М. помилково ототожнював Дашів з містечком тієї ж назви на Київщині (Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. – К.,1885.– С.295).

48 Гонца Г.В. Молдавия и Османская агрессия в последней четверти XV – первой трети XVI в.– Кишинев,1984.– С.33.

49 Там само. – С.53.

50 Васальний зв'язок з Портою надавав ханам і матеріальні користі. Головною формою допомоги з боку Стамбула була саліяйане («річна плата»), перший раз призначена у 1484 р. Основна її частина – податкові прибутки з Кафи, що становили певну рекомпенсацію за втрачений ханами податок (контрибуцію), плачений генуезцями. Інша частина саліяйане надходила із Стамбулу, Ізміру та інших торговельних міст. (Podhorodecki L. Chanat Krymski...– S.23-24).

51 Pulaski K. Ostafi Daszkiewicz. w: Szkice i poszukiwania historyczne.– Seria I.–Krakow,1887.– S.245.

52 У 1522 р. Дашкевич потрапив у татарський полон після невдалої битви, де захворів. Але скориставшись війною між Кримом і волзькими татарами, у якій загинули хан Мухаммед Гірей I і калга, втік з полону. Отже, напад на Очаків відбувся, коли у місті не було правителя, а ханством непевно володів Кази Гірей I (Pulaski K. Machmet-Girej chan Tatarow perekopskich i stosunki jego z Polska (1515–1523). w.: Szkice i poszukiwania historyczne. Seria druga.– Petersburg,1898.– S.349).

53 Негри А. Указ. соч.– С.384.